

Jancsák Csaba Élet és fája

Ugye közhelynek tűnhet, hogy az élet és a világ legerjedtebb képe (jelképe) a fa. Egy fa. S hogy megértsük, mi is indokolja itt a feltételes módot (miért csak első hallásra közhely a fenti kijelentés), vizsgáljuk meg e növény kötődéseit az egyetemes művelődéstörténehez.

A fa alkotja a világ modelljét. A Nap és a Hold láthatók lombkoronája két oldalán, gyökerei mélyre, tudatunk legmélyére, az alvilágba nyúlnak. Talán az sem véletlen, hogy a tudomány is használja a fa rajzát, sziluettjét, sok esetben csak a nevét (demográfia-korfa, pszichológia-fa rajz elemzés, fonetika-hangrendszer, szemantika – a jelentések egymásutánosságának ábrázolása).

Igen érdekes a Szeфирá (szefirót fa) jelképrendszere. A Szeфирá a kabbala egyik alapfogalma, a Széfer Jecirá szerzője vezette be, aki a tíz eredetinek vagy ideálisnak tekintett számot nevezi így. Később az elnevezés az emanáció tíz fokozatát jelentette, amelyek mind a teremtő isten egy tulajdonságára utalnak, és együtt – fát alkotva – magát az istent illetve a teremtést jelképezik.

Az emberiég története során gyakran aktualizálták a fában a férfi megtermékenyítő erőt: Dionüszosz ábrázolásaiban, szőlőfürtök között borostyánnal és szőlőindával körülfont, fenyőtobozban végződő pálca alakjában, vagy olyan mitológiai motívumokkal, mint például egy óegyiptomi elbeszélésben a hős (Bata) esetében: phallosból kibuggyanó vércseppből kirajzolódó fa. Ilyenkor a megfelelő attributumokkal (nőj, dagadj). De miért ilyen kitüntetett az élet jelképei és/vagy a világmodellek között? A genealógia a család jelképeként miért nem a gyermekláncfűt használja – vagy egyet a számos sokszirmú virág közül? A halál jelképe miért a keresztfa, s nem a szárnyaszegett madár, eltört korsó? Az ember analógikusan hasonló a fához (gondoljunk az alkimisták által olyannyira kedvelt asszonyfa jelképre). Lábával a földhöz gyökerezik, homloka az ég felé tör. A gondolatok, mint a lombkorona. Az emberi alkotások mint a gyümölcsök. Lehet madár a csúcán. Az ilyet a szibériai sámánhagyományban ézengésmadár néven emlegetik, s a lenti (khtonikus) állatok (többnyire kígyó) ellentétéként fogható fel. (Számos szibériai képzőművészeti alkotás ábrázolja madár és kígyó párharcát.) A madarak sokszor a törzstől jobbra és balra helyezkednek el, ilyenkor a Nappal és a Holddal hozhatók kapcsolatba, ezt a kozmológikus modellek egy fajtájának tehetjük.

De milyen is egy fa? Százféle. Csoportban, erdőben él. Mind más és mind egyforma. Van, amelyik hasznos gyümölcsöt hoz vagy érlel (érdekes, hogy mindkét szó többvegyértékű ige: valamit, valahová, valakinek valamiért hoz vagy érlel), van amelyik a somogyi, zalai, erdélyi épületek anyagát adja (adta), mások gyönyörködtetnek. Az életet jelképező fa egyik sem ezek közül. Az életet jelképező fa mindegyik.

A Csangodja-upanisad fája hármastagozódású és mindhárom része a halállal is kapcsolatos: „Ha ráütnének e nagy fa gyökerére, nedvedzeni kezdene, így folytatva életét. Ha a közepére ütnének, nedvedzeni kezdene, s folytatná életét. Ha a tetejét ütnék meg, nedvedzeni kezdene, s folytatná az életét. Áthatva az eleven Átmannel, szilárdan áll... S ha az élet elhagyja valamelyik ágát, az kiszárad, ha elhagyja a másodikat, az is kiszárad, ha elhagyja mindet... kiszárad az egész... Elhagyatva az élettől meghal e lény, de az élet nem hal meg.” (VI. 11, 1-3.)

A fa élete titok számunkra. Ha mozdul, mint Machbeth megvalósuló rémképében Dunsinene erdeje (a skót-kelta szó négyszögletes erdőt jelent – Voigt Vilmos szerint ez az emberi alkotásra utal) a létező világ végét jelenti. Ez nem véletlen. Némely archaikus hagyományok mint a nő lakhelyét, vagy a nő azonosítását a fával, őrizték meg. Másutt az életfát, mint női princípiumot jelenítik meg, mellyel a fa középső részéhez kötött állatok kapcsolódnak – mint a termékenység hordozói. Egy hettita rituális szövegben állt az, hogy a fával oroszlán hált, leopárd hált, „medve ugrott rá”. (A fával való paráználkodásról lásd még: Jer. 3,9.) Csodálatos az emberi lét ismétlődéseire utaló „nem esik messze a fájától”-kifejezés. Az élet sajátja, hogy képes önmaga újratermelésére időben és térben egyaránt. Ilyenkor bizonyos időbeli szakaszoknak megfelel a nemzedékek sora. Az élet négy fokozaton fut át: születés, növekedés, visszafejlődés, halál. (Persze van ettől eltérő mitológiai séma pl. születés - élet - halál - újjászületés, de ezek mindenképpen hasonlók abban a rendszerben, melyben az élet felfelé tartó vonalának vége, a növekedés végső stádiuma azonos a virágzással, a termés beérésével.)

Az életfa belsejében rejtőzik az élet, és legmagasabb célja: a halhatatlanság. Telipinu, a meghaló és feltámadó isten kultuszát keltő hettita szövegekben, az isten előtt a földből örökzöld fa (*eia*) emelkedik ki, melynek „belsejében bárány faggya, annak belsejében a mezők magja és bora, annak belsejében a hosszú élet és az utódok”. A halhatatlanság értelme az, hogy továbbadódik térben és időben. Azonos forrásra vezethető vissza a hettita *eia* szó, úgy mint az orosz *iva* (fűzfa), vagy az ófelnémet *iva*. Ezek kimutathatóan rokonságban állnak az ifjúság és a hosszú élet jövődöléseive: lássuk a görög *aion* szót, mely kor, élet, nemzedék jelentésű, vagy a latin *iuvenes* (ifjak), és az óind *ayus* (életerő) szavakat.

A teológia kezdetei is a fához kapcsolódnak. Buddha egy fügefafa alatt nyeri el a felvilágosodást. Ez a fügefafa azonban sokkal régebbi. Az örök fügefafa (*ásvatta*) leveleiről már a védák és az upanisádok azt írták, hogy gyökerei a levegőbe tapadnak, ágai a földre hajlanak (ez a fejreállított fa a nem-valóságos jelképe, a meg-nem-halásé, az örökkévalóságé). Később a hinduizmus három fő istene (Brachma a teremtő, Siva a pusztító és Visnu a megtartó) e fa három ága. A jelenések könyve életfájához új motívumok társulnak: „Az utca közepén és a folyam két partján az élet fái álltak. Tizenkétszer hoznak gyümölcsöt, vagyis minden hónapban teremnek, a fa levelei meg a népek gyógyulására szolgálnak”. (22,2).

A fordítva álló fa képzetének ideológiai hátterét egy burját sámántörténet világítja meg. Egyszer a sámánok áldozatot mutattak be a tenger istennőjének, hogy így kérleljék: adja vissza egy elrabolt gyermek lelkét. Ebből az alkalomból áldozati nyírfácskát (cölöpöt) állítottak, báránybőrt tűztek rá, és tejpálinkával teli üstöt helyeztek mellé. Az istennő nem jelent meg, míg az egyik sámán a nyírfácskát meg nem fordította és a földre le nem nézett, hiszen az istennő odalent lakik. A csúcsával lefelé forduló fa jelentését Ivanov S. V. kutatta. Szerinte útként tekinthető, mely az alvilágba visz.

A fára szegezett szenvedő isten sem csupán keresztény jelkép. Odin, a germánok főistene a világfára (*Yggdrasill*) szegezve, testrészeit áldozza, hogy a mindentudás birtokába jusson. De miért van rá szüksége? Sámán? A kiválasztott gyötrelmes tanulása és felavatása során valami fán (vagy létrán) jut el a felső világba, ahol megszerzi a tudást. Máskor az alsó világba száll alá (ahol minden viszony fordított: az élőbből holt lesz, a láthatóból láthatatlan), gyakran e fa gyökerei mentén, ahol az emberiség ellen támadó szörnyek tervét tudja meg, meg is küzd velük. (Az utazásnál visszatérő sámán előbb az ágakat látja, majd a törzset, végül a gyökeret.) Ilyen térképeket láthatunk sámándombokon. Nézzük! Az úgynevezett napos-holdas világfát így ábrázolták a szelkupok: a bőr külső oldalát hatalmas fa díszíti, három vízszintes vonallaljelzett gyökerei

lenyúlnak az alsó részig, ahol – két oldalán – három emberalak sorakozik. A dob középső részén egyetlen rénszarvas húzta hétszánlábás szán látható, a rajta ülő emberrel. A fa koronája alatt balról sugaras kör (Nap), jobbról félv alakú Hold található. A magyar folklorisztikában évszázados hagyománya van annak, hogy világképünket innen eredeztetjük. Diószegi Vilmos ír a Sárrétudvariban lakó Víg Sámuelről, ki mint bojtár már gyermek korában a rétben bolyongott a nyájjal, Bihar és Békés nádasai közt. Itt hozta össze a sors egy bizonyos Bütüm nevezetű öreg darvásszal. Tőle hallotta, hogy van a világon egy csodálatos fa, amelyiknek kilenc elhajló ága van, mindegyik egy-egy erdővel vetekszik. „Ha elkezdenek kavargogni, ombolyogni, abból támad a szél. Olyan csodálatos nagy fa ez, hogy nemcsak a Hold jár el az ágai között, hanem a Nap is. De ezt a fát csak az leli meg, hol van, merre van, aki foggal született, és kilenc álló esztendeig nem vesz mást a szájába tejnél egyebet. Azt meg tudni való – tette hozzá Víg Sámuel –, hogy tátus az ilyen. Az emilyen ember csak a hírért hallja, hogy van, látni nem láthatja.”

De a magyar sámánizmus megléte mindmáig vitatott, inkább a mesekincsben található égigérő fa – motívumokat szokták bizonyítékként felhozni. (A mitológiaiakutatók, mint Hoppál Mihály és Diószegi Vilmos, valamint a mesekutatók, mint Kovács Ágnes.) Azonban amint Dégh Linda kutatásaiból tudjuk, a magyar mesékben a tetejetlen fa csupán mesekezdő motívum – utána a mese folytatódhat bárhogy. Megemlíthetjük, hogy a sámánizmus és a világfa összefüggéseivel a magyar őstörténet és a régészet is foglalkozik. Néhány éve Diószegi Vilmos még mindezt a magyar sámánizmus bizonyítékának tekintette, a régész László Gyula már úgy gondolta, hogy a leletek világfa-karcolása nem magyar, hanem avar munka, és hogy az ősmagyar vallás nem is a sámánizmus lett volna. De térjünk vissza a világfa ábrázolásaihoz!

Az obiugorok háromféle rajzának grafikai megoldásából következtethetünk arra, hogy képzeitek szerint mely világban lehetett a helyük. A csúcsával felfelé álló, s felette elhelyezett Nappal elképzelt fa kétségtelenül a középső világé. A korongból lefelé álló az alsó világé. A korongból felfelé pedig a felső világ fája. A fa helyzetének vizsgálatakor megemlíthetjük az altáji törökök egy mondáját, mely szerint a föld köldökén, mindennek a középpontjában nő minden földi fa legmagasabbika, egy nagyon magas fenyő, amelynek a csúcsa Baj Ülgön (a főisten) lakásáig ér. Ezt a fát találjuk az altáji török rámandobokon is.

A hagyományok – mint láthatjuk – nagyon sokféle szöveget őriztek meg, melyben közvetve vagy közvetlenül szó van a fáról. A szövegek egyik csoportja a fa külsejét, jelképeit, részeit írja le. Itt a fa statikusan van jelen. A másik csoport szövegeiben a leírás funkcionális nézőpontból történik, s ez a természet és az ember egységét, a makro- és mikrokozmosz egytelenségét bizonyítja. A leírás rendszerint a főbb ünnepekhez van rögzítve. Persze a legnagyobb szakrális értékkel a világ teremtésének tere (a világ közepe, ahol a világfa áll. De a hely jelölésének számos más módja is van: kút, oltár, tűz, áldozati oszlop stb.) és ideje (a mítikus ősi, korai, első idő kezdete, mely megelőzi a történelmi időt) bír.

Ajánlás:

Diószegi Vilmos: A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei (in: Népi kultúra – Népi társadalom, Bp., 1969.)

Szűcs Sándor: Az égbenyúló fa a sárréti néphitben (in: Ethnographia 1945.)

Jankovics Marcell: A fa mitológiája (Csokonai, 1991.)

Voigt Vilmos írása in: Világfa (próbaszám, 1991.)

Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága (Bp., 1983.)